

DEN HAAG – WILHELMINASTRAAT 160

Door Bob Levisson, bewerkt door Renée Simons

In zijn beschrijving van het familieleven in de Wilhelminastraat stelt Robert A. Levisson, roepnaam Bob, zich de volgende vraag: hoe joods was het gezin van mijn ouders voor WOII? ¹

Zijn ouders Milly Simons en Levie Levisson komen allebei uit negentiende-eeuwse orthodoxe gezinnen. Vader Levie wil niks meer weten van de behoudende, benauwde orthodoxie van zijn eigen familie. Tegelijk voelt hij een sterke band met het Jodendom en zoekt hij naar een manier om die toewijding vorm te geven binnen zijn eigen gezin; een twintigste-eeuws, geëmancipeerd gezin met een werkende moeder. Hoe hij daarin slaagt en waartoe dat uiteindelijk leidt, wordt door zijn zoon Robert A. Levisson nauwkeurig opgetekend in *Het verhaal van de families Levisson en Simons* ²

1921 is een bijzonder jaar voor de Levissons. Na de drie jongens Bob, Benno en Karel wordt Heske geboren – eindelijk een meisje! – en moeder Milly erft 2000 (pond) van haar Engelse oudtante naar wie zij is vernoemd. Tweeduizend pond, toen f 24.000,- is voor die tijd een flink bedrag. Ze kunnen er een fraai groot huis in het Haagse Bezuidenhout voor kopen, Wilhelminastraat 160.

Bij de verhuizing in 1922 is Bob acht jaar. Hij is, net als zijn broers en zusje, geboren in de Hofwijkstraat, maar noemt het huis in de Wilhelminastaat ‘het eigenlijke huis van onze jeugd’ en hij beschrijft het uitgebreid. Het was anderhalf huis, wat wil zeggen dat er aan beide kanten van de voordeur vertrekken waren. Beneden de woonkamer, eetkamer, ontbijtkamer (!), garderobe en keuken. Een grote hal met trappenhuis. Op de eerste verdieping de slaapkamer van de ouders, een badkamer, en de ‘goede kamer’ waar ‘nette visite’ werd ontvangen. Die kamer was door de toen voor zeer modern geldende firma Mesker ingericht. Op de tweede verdieping speelkamer en kinderkamers, en twee dienstbodenkamers. Aanvankelijk was er een kleine tuin, later kon Levie er een flink stuk grond bijkopen, zodat er een tuin van ca. 450m² ontstond. Bobs jongere zuster herinnert zich die heerlijke tuin nog goed, met een grasveld met vruchtbomen, een zandruimte met speeltoestellen, een groot terras.

Heske: ‘Het was thuis harmonisch en gelukkig. We werden opgevoed in een positief liberaal Joodse omgeving. In die tijd hadden we nogal veel personeel. Een keukenmeisje, één voor de huishoudelijke taken, een kinderjuf en een werkster. Twee waren inwonend, voor die tijd ongebruikelijk: maar mijn moeder werkte ook.’

Moeder Milly had behalve vier kinderen ook een eigen bedrijf ‘Milly Simons’ agentschap in knippatronen, damesbladen en japonnen uit Engeland. Vader Levie had zijn eigen drukkerij de NV Drukkerij Levisson en was sinds 1913 directeur van de N.V. Nederlandse Rotogravure Maatschappij. Rotogravure was een nieuwe grafische techniek waarmee kwalitatief hoogwaardige afbeeldingen gedrukt konden worden. Onder leiding van Levie Levisson kwam deze firma tot grote bloei en verwierf zelfs wereldroem. Het ging de Levissons goed.

Dat was niet altijd zo geweest. Zowel Levie als Milly hadden van jongs af aan keihard gewerkt om dit te bereiken. Vanaf hun eerste ontmoeting hebben ze nog vijftien jaar moeten wachten om te kunnen trouwen.

Levie Levisson en Milly Simons zagen elkaar voor het eerst in 1894 tijdens de ‘sjivve’ (week van rouw) voor Milly’s vader, Mozes Simons. Milly was toen 14 jaar, Levie 16. ‘Zij werden ter plaatse verliefd op elkaar en zijn dat hun hele leven gebleven’, aldus Bob.

Beiden kwamen uit orthodoxe gezinnen. Dat kon immers niet anders in de tweede helft van de 19de eeuw. Een joods gezin leefde traditioneel-behoudend. De familie Simons bood echter een heel ander beeld dan de familie Levisson. Milly was met haar tweelingzus Caroliene (Toene) de jongste van tien kinderen. De voltallige kinderschaar emancipeerde; geen van hen is orthodox blijven leven. Twee zoons waren zelfs (!) gemengd getrouwd. De familie van Levie was strikt orthodox. Hij had zes broers en zusters. Zijn oudste broer Salomon was lid van de Agoeda (een strikt orthodoxe groep). Dat had zijn weerslag op het hele gezin want Salomon was een dominante figuur. Alleen Levie, die als middelste zoon bij zijn grootouders van moederszijde was opgegroeid, kwam er onderuit. Hij mocht ook naar de middelbare school, de 3-jarige HBS. Na zijn schooltijd kreeg hij als jongste (16-jarige) bediende een baantje bij een boekhandelaar in Delft.

Bob: ‘Daar is hij als een dolle gaan lezen. Hij kwam onder andere in aanraking met en raakte zeer onder de indruk van de Griekse filosoof Epictetus. Diens uitspraken vergeleek hij met de uitspraken uit de Spreuken der Vaderen, die hij uit de synagogale praktijk goed kende. Een zekere verwantschap van denken tussen beide geschriften opende hem de poort naar andere culturen dan de joodse. De gevolgen daarvan zijn, zoals verderop in dit verhaal zal blijken, verreikend geweest.’

Hoewel het baantje in de boekhandel veel bijdroeg aan Levie’s geestelijke ontwikkeling, schoot het op het financiële vlak niet erg op. Bob noemt zijn ouders hofmakerij een typisch laat-negentiende-eeuws verhaal: ‘Toen mijn moeder 18 jaar was (1898) had mijn vader haar nog niet ten huwelijk gevraagd. Hij had haar ook nooit gekust. Hij had dat nagelaten omdat hij niet over de financiële middelen beschikte om zich zelfs maar met haar te verloven en omdat je destijds een meisje niet kuste als je niet met haar verloofd was!’

In 1898 krijgt hij een baantje bij een krant en dat blijkt voldoende basis om Milly Simons ten huwelijk te vragen. ‘Op Sjabbat Nachamoe 5660 (12 augustus 1900 – de sjabbat na de rouwdag voor de Verwoesting van de Tempel, gebruikelijk voor verloving en huwelijk) verloofden zij zich. Zij zijn 9 jaar verloofd gebleven; pas op 10 maart 1909 werd er getrouwd. In die 9 jaar hebben zij nooit één dag samengewoond of zijn ze één dag samen weg geweest ...’

Milly had geen zin het wachten in ledigheid uit te zitten. In de stoffenzaak van haar oudste zus Peggy en haar man Benjamin Wolff in London maakte zij kennis met knippatronen, een destijds nog onbekend hulpmiddel bij het zelf vervaardigen van kleding. Zij regelde bij een grote Engelse firma een agentschap in knip- en strijppatronen en tijdschriften voor Nederland. In 1902 begon zij – 22 jaar oud! haar eigen firma: Milly Simons knippatronen. Het zaakje sloeg aan en breidde uit, zij nam er een modeagentschap in japonnen bij en verwierf zich een exclusieve clientèle. Ook Levie werkte hard aan hun toekomst. Tijdens zijn baan bij de krant, was hij zich gaan interesseren voor het drukkersvak. In 1902 startte hij zijn eigen drukkerij. Het was ploeteren en sparen.

Bob: ‘Hij leefde in die eerste jaren van zijn bedrijf volgens mijn moeder op “brood met gedroogde vijgen en appelen”. Hij woonde nog steeds bij zijn grootmoeder in de Oude Molstraat en mijn moeder woonde bij haar moeder op de Stationsweg. Daar kwam mijn vader elke vrijdagavond eten voor zijn vaste warme maaltijd in de week. De drukkerij groeide en in 1904 werd de firma omgezet in een N.V. (...) De nieuwe N.V. kreeg als naam: Electrische Drukkerij voorheen Drukkerij Levisson N.V. Het woord ‘electrisch’ in de naam duidde een moderne benadering aan.’

Er werd een snelpers aangeschaft, die liefdevol ‘De Milly’ werd genoemd en de meester-drukker G.J. Scheepers in dienst genomen. De drukkerij verhuisde van het louche Doubletstraatje naar een groot pand in de Hofwijkstraat. In deze straat worden in de loop der jaren steeds meer panden bijgekocht om de bedrijven van Milly en Levie onder te

brengen. Er komen ook steeds meer Simonsen en Levissons werken en wonen. Op den duur zaten ze op nummer 3 t/m 15 plus in twee huizen aan de achterliggende Zuylichemstraat. De drukkerij is daar tot 1966 in bedrijf.³

In 1909 kan er dan eindelijk getrouwd worden. De huwelijksreis naar Brugge duurt drie dagen. Het kersverse gezin gaat ook in de Hofwijckstraat wonen op nr. 4. Daar worden alle vier de kinderen geboren, Bob in 1913, Benno in 1916, Karel in 1917, Heske in 1921. In het jaar daarop verhuizen ze naar de Wilhelminastraat. Zij zullen er tot in het begin van de tweede wereldoorlog blijven.

Hieronder volgt het relaas van Bob die probeerde antwoorden te formuleren op de vraag: Hoe joods was het gezin van mijn ouders voor WOII?

Het antwoord is tweeslachtig; een beetje-wel-en-een-beetje-niet. Natuurlijk was het een echt joods gezin. Dat wisten wij allemaal en zo wilden wij het ook. Maar er werd aan het jodendom niet zo veel gedaan. Er was de familie van mijn vaders kant, allemaal strikt orthodox, allemaal levend in een gesloten gemeenschap met nauwelijks niet-joodse kennissen. Met die hele familie waren wij goed. Maar niet meer dan dat. De verhouding was niet erg warm. Mijn moeder vond dat jammer. Zij was altijd voor 'sjolem' (vrede) en vooral geen aanleiding tot ruzie met elkaar. Mijn vader kon het - geloof ik - niet zoveel schelen. Hij had genoeg van de orthodoxie en eigenlijk ook van zijn familie. Toen grootmoeder Levisson in 1922 was gestorven, vertelde hij met nadruk dat hij zich ter wille van zijn broers en zusters strikt aan de voorschriften van de sjivve had gehouden. Daar bleef het zo'n beetje bij.

Mijn ouders hadden geen koosjere huishouding. Ook met Pesach werd niet alle 'gedesemd' verwijderd. Voor de sederavond gingen wij altijd (de tweede avond) naar mijn oom Tobie op de Gedempte Burgwal 4. Wel werd er op Rosj Hasjana en op Jom Kippoer naar sjoel gegaan. Ik ging altijd mee, Benno en Karel in mijn herinnering nooit. Wij gingen op shabbat wel naar school, maar op die dagen niet. 'Vlagvertoon', noemde mijn vader dat. Dat woord 'vlagvertoon' is veelbetekenend. Vader was met zijn hele wezen met het Jodendom verbonden. Hij wilde niets meer weten van de orthodoxe belevingsvorm ervan. Die achtte hij versteend en vooral te weinig menselijk. In de praktijk van zijn secretariaat van het Leids Joodse Weeshuis zag hij keer op keer hoe gewone Joden van het Jodendom (zoals hij dat zag) vervreemd waren. Op dit secretariaat en op de gevolgen daarvan voor zijn latere Jodendomsbeleving kom ik nog terug.

Vader was een typisch voorbeeld van een geëmancipeerde negentiende-eeuwse Jood, die béslist een Jood wilde zijn maar tegelijkertijd niet wilde verschillen van de niet-joodse omgeving waarin hij leefde. Hij was een uitgesproken anti-zionist, niettegenstaande het feit dat zijn zeer bewonderde zwager Abraham Simons een overtuigende zionist was.⁴

Een illustratie daarvan is mij bijgebleven. Ik zal een jongen van ca tien jaar geweest zijn, toen ik met vader op een Rosj·Hasjana-morgen van sjoel naar huis terug wandelde. Zonder twijfel meer tegen zichzelf dan tegen mij zei hij onderweg 'Het is een schande (hij zei letterlijk met het Nederlandse Jiddisch dat nog wel door zijn spreektaal heen liep: 'a charpene sjand') dat op Rosjesjone-morgen van de vijf mensen drie zionisten worden opgeroepen'. Toen ik in 1938 of '39 lid werd van de Zionisten bond moet hij dat als jeugdige onbezonnenheid hebben ervaren.

Wij, de drie jongens, kregen alle drie 'joodse les' van juffrouw Rebecca Broekhuizen, een dochter van de chazan (voorzanger) uit mijn vaders jeugdijaren. Haar didactische capaciteiten waren niet heel groot en achteraf gezien vraag

ik mij af of haar joodse kennis dat wel was. Van haar heb ik althans elementair Hebreeuws lezen geleerd en wat simpele andere zaken zoals bijvoorbeeld de Hebreeuwse namen van de maanden en enkel berachot (lofzeggingen). Wij zijn alle drie bar-mitswa geworden in de sjoel in de Wagenstraat. Wij hebben geen van drieën 'gelaajend' (uit de Torarol gelezen). Dat vond mijn vader nou weer niet nodig. In de week vóór mijn bar-mitswa heeft mijn vader mij de voornaamste praktijkzaken van de sjoeldienst bijgebracht. Zoals bijvoorbeeld hoe je een tallit moet omslaan; wanneer je tijdens de dienst moet gaan staan; op welke melodie de berachot vóór en na de lezing uit de Thora moest worden gezongen. Niet hoe je tefillin (gebedsriemen) moet aanleggen. Dat deed hij zelf al heel lang niet meer en hij vond het ook niet nodig dat wij daarvan zelfs de techniek maar kenden.

Mijn vaders eigen joodse kennis was heel behoorlijk. Hij kende goed Hebreeuws en kon hetgeen hij las ook vrijwel geheel vertalen. De Thora kende hij door-en-door en vele andere delen van de Tenach ook. Van de rabbijnse literatuur kende hij delen. Of hij ook de Talmoed kon lezen en vertalen (grotendeels Aramees) weet ik niet zeker.

Ik wees er eerder op, dat vader zich met hart en ziel aan het Jodendom verbonden voelde en dat hij met name als secretaris van het Leidse Joodse Weeshuis en als bestuurslid van de Joodse Invalide zich bijzonder ergerde aan de stand van zaken in het Nederlandse Jodendom van die jaren. Het Jodendom werd gedomineerd door het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap dat geheel ongenueanceerd de orthodoxe formele kant van het Jodendom als godsdienstige leidraad volgde, terwijl een aantal van zijn topbestuurders zelf (zoals dat toen heette) 'klokvrij' leefde. Het Joodse 'proletariaat' in Amsterdam en (misschien in iets mindere mate in de provincie) had zijn band met het Jodendom verloren. Vader typeerde het aldus 'voor hen bestaat de shabbat uit een wit tafelkleed en kippensoep op vrijdagavond'. Tijdens een zakenbezoek aan Londen werd hij door uit Nederland afkomstige oude vrienden in 1929 in aanraking gebracht met het Engelse liberale Jodendom. Dat was een soort openbaring voor hem. Het Nederlandse Jodendom leefde destijds zo geïsoleerd en zo in zichzelf teruggetrokken, dat hij van dit liberale Jodendom niets afwist. En dat terwijl het in Engeland, in Duitsland en in Amerika al een eeuw lang bestond!

Hij was zo door deze belevingsvorm van het Jodendom getroffen, dat hij met de hem eigen energie zich ertoe gedwongen voelde dit ook hier te lande te introduceren. Hij was toen 51 jaar oud. Het tekent de man en zijn karakter om op die leeftijd aan zoiets geheel nieuws te beginnen. Al spoedig vond hij enige familieleden en vrienden die zijn inzichten deelden. In 1930 werd in de voorkamer van mijn ouderlijke woning de Liberaal Joodse Beweging opgericht. De geschiedenis van de Beweging is gedetailleerd en wetenschappelijk beschreven in het boek van Dr. Dan Miohman, *De liberaal Joodse Beweging in Nederland*. Ik verwijs (voor zover in dit verhaal toepasselijk) naar dit boek. Ik voeg er in deze familiegeschiedenis alleen nog een persoonlijke noot aan toe. De introductie van zo iets 'heidens' als een andere vorm van Jodendom dan de traditioneel orthodoxe was voor vaders oudste broer, oom Salomon, het ergste wat er gebeuren kon. En dat nog wel door zijn eigen broer! De verhouding tussen de beide mannen, beiden energiek, beiden dominant, was kapot. Geïllustreerd wordt dat in de correspondentie die zij aanvankelijk nog over dit onderwerp voerden. De aanhef daarvan begon met 'Beste Levie', 'Beste Salomon'. Daarna werd het 'Waarde Levie', 'Waarde Salomon'. De aanhef van de laatste brieven aan elkaar luidt 'Levie' en 'Salomon'. De verhouding is tenslotte op een dramatisch moment weer enigszins hersteld. In 1937 stierf oom Salomons vrouw, tante Lulu. Vader besloot naar de begrafenis te gaan en ik ging mee. Wij gingen naar het huis van oom Salomon in de Nieuwstraat om in mooie Joodse traditie de dode, letterlijk naar de laatste rustplaats te begeleiden. Dat is de letterlijke betekenis van het woord 'lewaje'. In de huiskamer in de Nieuwstraat stond de lijkstaf en de aanwezigen zwiingend er omheen geschaard. Oom Salomon

zag ons binnenkomen en de twee broers, hoge hoed op en zwarte overjas aan, vielen elkaar snikkend in de armen. De breuk was hersteld. Maar echt goed gekomen is het niet meer.

Met deze vaststelling keren we terug naar de vier kinderen Levisson.

Wat betreft de wereldse opleiding van hun kinderen gingen Milly en Levie hun eigen 'progressieve weg'. Hun zonen gingen niet naar de school in de Haagse Jodenbuurt, maar naar de jongens Nutsschool. Een nette school, onafhankelijk van elke levensbeschouwing, met een zeer goede naam. Toen het Heskes beurt was heeft Milly samen met enkele anderen de Nutsschool in de Merkusstraat (Bezuidenhout) opgericht. Levies ideeën voor de vervolgopleiding van zijn kinderen waren, voor zover aanwezig, een stuk traditioneler.

Bob gaat naar het gymnasium. Zelf zegt hij: 'Ik heb bij de middelbare schoolkeuze van mijn ouders (dat wil zeggen van vader!) duidelijk een voorrangbehandeling gehad. Vader had in zijn gedachten onze toekomst uitgestippeld. Naar oude joodse traditie ging de oudste zoon studeren, Benno zou in de drukkerij komen en ik denk in zijn gedachten Karel ook. Voor Heske had hij stellig geen enkel plan. Hij had geen flauw idee wat je met een meisje moest doen!' Karel (en later ook Heske) ging naar het Nederlands Lyceum. Benno volgde de Mulo, daarna de zogenaamde patroonsopleiding aan de School voor de Grafische Vakken te Utrecht. Bob vindt dat zijn vader ten opzichte van zijn broer Benno een grote pedagogische fout heeft gemaakt. Deze heeft later dankzij zijn goede verstand en doorzettingsvermogen het tekort in zijn middelbare school opleiding ingehaald.

Na het gymnasium studeert Bob rechten. Karel gaat psychologie studeren, en Heske zal na de huishoudschool (trouwklas) en Schoevers haar diploma boekhandelaar halen.

Na zijn studententijd kreeg Bob een baan als secretaris van de directie van Rotogravure. Zelf zegt hij daarover: 'dat ging nog zo in die vooroorlogse jaren; vaders bezorgden hun zonen aantrekkelijke banen!'

Moeder Milly runde zowel haar bedrijf als het huishouden met vaste hand. Maar in 1935 wordt de firma Milly Simons geliquideerd. Er waren inmiddels ook andere knippatronen en damesbladen te koop, en Milly's tweelingzuster Toene die het bedrijf had overgenomen, had niet het zakeninstinct van de oprichtster. Milly was geen vrouw die kon stilzitten en toen haar drie zonen de deur uit waren, nam ze de redactie van het weekblad *Het Rijk der Vrouw* op zich. Ze wist wat vrouwen leuk vonden om te lezen, en had verstand van breipatronen en recepten. Samen met wat schrijvende dames en student Bob zette ze het blad in elkaar.

Levie Levisson had zijn leven lang heel hard gewerkt. Bijna elke avond zat hij ook thuis te werken, tot zo'n elf of twaalf uur. In 1938 kreeg hij zijn eerste hartinfarct. Dat werd toen niet zo genoemd en de therapie was rust houden. Hij herstelde en kon de jubileumviering van Rotogravure meemaken. Tijdens de viering werd op voorspraak van een van de oudste medewerkers besloten dat de directeur die het bedrijf tot zo'n grootte en faam had geleid een auto ter beschikking zou dienen te hebben. Dat verzoek werd ingewilligd en de laatste jaren voor de oorlog had hij een auto met chauffeur.

Over de oorlog noteerde Bob: Net zoals bijna heel Nederland waren wij geestelijk noch feitelijk op oorlog voorbereid. Vader en moeder woonden ongewijzigd in mei 1940 in de Wilhelminastraat. Benno was in Amerika naar een congres, en Karel in militaire dienst en deed daar niet veel anders dan schildwachthuisjes met illustraties verfraaien. (...) De Duitse anti-Joodse maatregelen werden langzaam steeds klemmender. Al hadden wij geen idee wat er nou uiteindelijk met de Joden gebeuren zou, waren wij ons er toch wel van bewust dat het minstens internering in Westerbork zou zijn.

Heske was de eerste die onderdook. Het heeft mij enige moeite gekost vader daartoe bereid te vinden. De doorslag gaf het argument dat moeder dat graag wilde...

Benno blijft in Amerika, Bob en Karel duiken ook onder. Bob wordt verraden en komt in Westerbork terecht. Daar ontsnapt hij. Na een onderduik in Groningen is hij via België, Frankrijk, Madrid en Gibraltar in Januari in Engeland gekomen. Hij sluit zich aan bij het bevrijdingsleger en komt als officier weer naar Nederland. Het hele gezin overleeft de oorlog. Van het ouderlijk huis is niks meer over. Heske: Ons huis in het Bezuidenhout was na het bombardement in maart 1945 en de brand die daarop volgde weggevaagd. Alleen het bad en het nummer 160, waren er nog.

NOTEN

1. Robert A. Levisson (1913-2001) was één van de grote voormannen binnen het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom. Hij was de zoon van de oprichter van de Liberaal Joodse beweging in Nederland Levie Levisson. Na de Tweede Wereldoorlog richtte hij de LJG Den Haag weer op en werd hij één van de belangrijkste liberale leiders in het land. Hij was jurist, drukker en een van de oprichters van het CIDI. Van 1958 tot 1976 eerst secretaris en daarna voorzitter LJG Den Haag. Hij was lange tijd plaatsvervangend rabbijn (bimkom rav) in Den Haag en in 1998 benoemd tot honorair rabbijn.
2. Deze familiegeschiedenis uit 1999 heeft mij vaak tot naslagwerk gediend bij het onderzoek voor mijn vorige bijdragen aan Joodse Huizen (in deel 2 en 4). Het idee vatte post dat dit relaas een eigen plaats verdient in Joodse Huizen. Maar de auteur is er niet meer. Hij stierf in 2001. In overleg met de redactie en met toestemming van zijn drie kinderen, Lex, Michael en Carolyn, heb ik zijn relaas hier en daar ingekort en bewerkt voor Joodse Huizen. Van de hier gepresenteerde tekst heb ik Bobs notities en eigen woorden zo veel mogelijk in tact gelaten.
Zijn jongere zus Heske (1921 - 2009) schreef in 1996 haar eigen levensverhaal. Zij richtte zich meer op de huiselijke en persoonlijke omstandigheden in het gezin. Hier en daar vul ik het relaas van Bob aan met een opmerking uit deze.
3. Zowel de Hofwijkstraat als Zuylichemstraat zijn in de stadsvernieuwing van de jaren '90 verdwenen.
4. Abraham, niet religieus, maar wel traditioneel-behoudend was op zijn beurt ontzet over Levie's liberalisme. Voor de verhouding tussen deze twee markante zwagers zie JH 4, p.24

BRONNEN

Heske Hurts-Levisson, *Levensverhaal*, Voorschoten 1996 (ongepubliceerd)

Bob Levisson, *De geschiedenis van de families Levisson en Simons*, Den Haag 1999-2000 (ongepubliceerd)

Simons, Renée, Frankenstraat 3 in: *Joodse Huizen 4*, p.24